

ВПЛИВ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується дестабілізацією соціального життя та ціннісно-нормативною кризою, що призводить до збільшення числа бездоглядних дітей і підлітків. Багатолітній досвід свідчить, що більшість бездоглядних і безпритульних підлітків з раннього дитинства зазнають насильства, жорстокого ставлення до себе, живуть окремо від близьких людей, знаходяться під впливом несприятливого соціального середовища. Все це позначається на фізичному, психічному й емоційному стані дитини. Вчені відзначають, що в більшості дітей, які виховуються в умовах відсутності або обмеження батьківської опіки, спостерігається не відхилення в розвитку, а формування принципово інших механізмів, які дозволяють дитині пристосуватися до життя на вулиці, але вони є перешкодами для життя в суспільстві та призводять до деформації особистості. Існуюча в Україні нормативно-правова база та відповідна система соціального захисту прав бездоглядних і безпритульних дітей не дає бажаного ефекту, оскільки поки що не розроблено єдиної, комплексної системи дій, яка б урахувала особливості розвитку особистості підлітків в умовах бездоглядності. Без з'ясування впливу бездоглядності на розвиток особистості підлітків неможливо розробити ефективні заходи їхньої соціально-психологічної реабілітації.

Мета статті – розкрити специфіку розвитку особистості підлітків в умовах бездоглядності; визначити особливості функціонування ціннісно-мотиваційної, емоційно-вольової сфер та самосвідомості бездоглядних підлітків.

Дослідження зарубіжних і вітчизняних учених (Л.С. Виготський, Т.В.Корнілова, А.М. Леонтьєв, І.І.Мамайчук, Д.І. Фельдштейн, А.Бандура, К. Хорні та ін.) показують, що в розвитку особистості основна роль належить системі соціальних взаємин, що встановлюється з найближчим мікросередовищем. Дефіцит позитивного спілкування бездоглядних підлітків з дорослими визначає розвиток неадекватного спілкування з довколишніми, коли в конфліктних ситуаціях домінують захисні форми поведінки: нездатність до конструктивного вирішення проблемної ситуації, спалахи агресії, прагнення перекласти відповідальність на інших; відсутність сприйняття близькими, необхідність постійно пристосовуватися, – все це формує в дітей пасивне ставлення до життя, при якому не формуються власні цінності і мотиви поведінки, а створюються умови для розвитку пристосування. Як вказують Є.Л. Григоренко, Т.В.Корнілова, Д.І. Фельдштейн, неузгодженість сім'ї є ядром конфліктної ситуації, яка призводить до деформації особистості підлітка [5, 12, 13].

А.В.Гоголева, В.М. Оржеховська, Л.М. Шипіцина відзначають, що для бездоглядних підлітків характерні педагогічна занедбаність, низка мотивація до навчання, відмежування від школи, що призводить до соціально-психологічної дезадаптації особистості. Дезадаптація бездоглядних підлітків проявляється у втраті соціальної спрямованості почуттів, недовірі до близького і соціального середовища, соціальної неконтактності, неадекватної оцінки власних можливостей, вони виявляють слабку здатність розподіляти свої соціальні ролі, встановлювати дружні стосунки [3, 8, 14].

Згідно з концепцією Д.І. Фельдштейна, зовнішніми чинниками соціальної ситуації розвитку підлітка є сім'я та референтна група, де підліток знаходить компенсацію тих потреб, яких не може знайти в сім'ї. Бездоглядні найчастіше це діти із неблагополучних і асоціальних сімей, у більшості випадків, підліток, що живе в такій родині швидко дезадаптується та з високою ймовірністю стає безпритульним. Вихід на вулицю, як відзначає Б.П.Прудников, варто розглядати не просто як віддалення від сім'ї, а як переміщення підлітка в специфічне середовище бродяжництва неповнолітніх, де існують свої звичаї, звички, норми й закономірності поведінки. При цьому, підліток міняє суб'єктів ідентифікації, міняється його моральна й правова свідомість [11,12].

Т.В. Корнілова, Д.І.Фельдштейн, Л.Б. Шнейдер відзначають, що в результаті впливу негативного мікросередовища у підлітка відбувається руйнування позитивних норм, цінностей, замість яких засвоюються антисуспільні норми та форми поведінки. Саме відчуженість і схожість важких характерів є основними причинами об'єднання бездоглядних підлітків. Як відзначає Л.М. Шипіцина, домінуючий мотив входження до групи – страх залишитися в ізоляції, потреба в розумінні, рівноправ'ї, авторитеті тощо. Середовище бездоглядного підлітка відкрите, для впливу негативних явищ на процес розвитку особистості, характеризується суперечливістю, безліччю раптових ситуацій. Як відзначає Р.Блекборн, зв'язок із девіантними однолітками значимо корелює з дефіцитарністю соціальних навиків. Бездоглядний підліток отримує соціальне визнання та самоствердження в групі "собі подібних", у такій групі він відчуває себе "своїм", група захищає його і його інтереси, при цьому всі невідгоди життя починають набувати привабливої сили. На думку Л.Б. Шнейдер, в асоціальній групі індивід знеособлюється, вступаючи на шлях бездумної слухняності, сходять зі шляху соціального розвитку, потрапляючи в пастку примітивних залежностей і обов'язків [5, 12,14, 15].

І.В. Дубровіна, М.М.Коренева, В.С.Мухина, А.М.Пріхожан, Н.М.Толстих відзначають, що в значній частині дітей, які виховуються в умовах обмеження батьківської опіки, розвиваються специфічні типи поведінки: "*пригнічений тин*" характеризується пасивністю, апатичністю, станом який зовні нагадує психічне захворювання; "соціальні провокатори" - контрастними емоційними реакціями; "*гіперактивний тин*" – легкістю входження в контакт, різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженим інтересом до довколишніх, що сприймається дітьми як гра; "*добре пристосовані діти*" – цей тип характеризується компенсаторною поведінкою, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб [6, 7,10].

Серед внутрішніх чинників, що мотивують соціально-дезадаптовану поведінку і стан бездоглядності, важливу роль, на думку О.Т.Соколової відіграє уявлення підлітків про самих себе, образ-Я, який виступає як умовою так і наслідком соціальних взаємодій. Самосвідомість впливає на вибір життєвих цінностей, мотивацію поведінки, на формування Я-концепції. Дж. Боулбі, у межах теорії прихильності вказує, що позбавлення батьківської любові спричиняє розвиток емоційного голоду, що суттєво спотворює образ свого Я. Нестабільність і ненадійність емоційних відносин утворюють перцептивний, емоційно-почуттєвий образ дорослого неконстантним, мінливим у сприйманні дитини від "тотально поганого", який відхиляє та карає, до "тотально доброго", який любить і розуміє. Дихотомійна особистість гостро відчуває страх втрати самоїдентичності, з метою збереження позитивного самоприйняття використовує захисні механізми, які можуть деформувати образ-Я [1, 9].

Дослідження Н.К.Радіної, Е.Т. Соколової свідчать, що в дітей, позбавлених позитивного впливу сім'ї, спостерігаються

порушення в розвитку самосвідомості, суперечливість образу-Я. Дифузна самоідентичність призводить до використання захисного механізму розщеплення – співіснування в самосвідомості слабого, залежного Я та сильного, агресивного Я, при цьому, в залежності від ситуації, актуалізується або позиція жертви, або позиція агресора. Сучасні дослідження А.О.Кацера також свідчать, що в бездоглядних підлітків у співвідношенні представленості уявлень про себе існує слабка диференційованість, близькість усіх рольових характеристик "Я": образи "Я-реальне", "Я – в минулому", "Я – в майбутньому" наближаються до "Я – ідеального"; характерне неусвідомлення невідповідності між Я-концепцією і актуальним досвідом [9].

Дослідження Ф.Райс показують, що між Я-концепцією і поведінкою підлітка існує тісний зв'язок: девіантна поведінка є способом компенсації неадекватної Я-концепції, але позитивна Я-концепція – це ізолятор від девіантних впливів. А.А.Реан виділяє особливості Я-концепції девіантних підлітків: по-перше, психологічні захисти зводяться до мінімуму усвідомлення невідповідності між Я-концепцією і актуальним досвідом. Іншою особливістю Я-концепції є "дифузна самоідентичність" – комплекс переживань, пов'язаний з відчуттям неповноцінності [4, 15].

С.А. Белічева, досліджуючи потребу в самоприйнятті підлітків, виявила, що недооцінка в школі при високій самооцінці штовхає підлітків на пошуки груп, де б вони отримували сприятливу оцінку. Дослідження С.Н.Хоружій, А.М.Яковльової показують, що в проблемних підлітків неадекватно завищена самооцінка, пов'язана з соціальною дезадаптацією особистості. На думку Г.К.Валіцкас, Ю.Б.Гиппенрейтер, Г.Б. Каплан у девіантних підлітків відзначається низька самооцінка, яка є результатом тривалого накопичення досвіду невдач, негативних реакцій, засуджень і відкидань з боку довколишніх. І. Гоффман, Г.Беккер розглядають негативне самоприйняття як результат навішування ярликів, при цьому знижена самооцінка є відзеркаленням негативних реакцій інших. Підлітки з низькою самооцінкою дотримуються девіантних моделей поведінки, щоб зменшити відчуття неприйняття самого себе. І.В.Дубровіна, М.Ю. Кондратьєв, А.А.Реан стверджують, що самооцінка підлітків із девіантною поведінкою завжди знаходиться в суперечності з оцінкою соціуму і не відповідає зовнішній оцінці довколишніх [15].

Таким чином, дослідження зарубіжних і вітчизняних учених показують, що формування самосвідомості, адекватного образу-Я, залежить від позитивних контактів і спілкування з найближчим середовищем. Відсутність оптимальної взаємодії у сім'ї негативно впливає на самооцінку та розвиток самосвідомості особистості в цілому.

На думку Дж.Боулбі, Д.В. Виннікот, А.А.Реан, В.Г.Степанової, К.Хорні, тривала емоційна напруга, яка пов'язана з депривацією батьківської любові, перешкоджає адекватному психосоціальному розвитку, сприяє фіксації інфантильних форм поведінки, що виявляються в емоційно-вольовій незрілості, слабо розвинутому відчутті відповідальності за свою поведінку, відсутності планів на майбутнє. Дефект емоційно-вольової сфери бездоглядного підлітка поєднує в поведінці конформність з упертістю та неадекватними афективними розрядами, імпульсивністю. Порушення в емоційно-вольовій сфері, як відзначають Ю.М.Антонян, В.В.Лунєєв, А.М.Яковльов, призводять до того, що регулювальником поведінки виступають миттєві емоції, а не правові відчуття. Для емоційно-вольової сфери бездоглядного підлітка, як відзначає А.В.Гоголева, є типове ослаблення відчуття сорому, розвиток нестриманості, грубості та жорстокості, брехливості та несамокритичності [1, 2, 3, 13].

К.Хорні вказує, що ранні переживання дитини, відкидання, неприйняття батьками сприяє зростанню тривожних розладів, формує в дитини базальну ворожість. Результатом внутрішнього конфлікту стають витіснення власної агресивності та перенесення її на інших людей. Пригнічення власної ворожості, на думку К.Хорні, веде до різкого зростання тривоги з-поза сприйняття себе як небезпечного і як нездатного протистояти цій небезпеці. Таку поведінку можна спостерігати в бездоглядних підлітків [13].

Результати дослідження Т.В. Корнілової, Е.Л. Григоренко, С.Д. Смірної свідчать, що більшість соціально занедбаних дітей постійно знаходяться в стресовому стані, надмірна жорстокість, конфлікти в сім'ї призводять до страху, тривожності, депресії. Як відзначає Дж. Боулбі, у дітей, схильних до страхів, немає довіри до об'єкта прихильності, основними чинниками недовіри та схильності до страху є загроза бути кинутим. Численні втрати близьких людей призводять до формування захисту від емоційного болю – байдужості і черствості, відсутності емпатії чи гіперемпатії [1, 5].

Порушення соціальних взаємодій, відсутність емоційного зв'язку з батьками, часто призводить до неможливості виконання очікуваних соціальних ролей, при цьому порушується механізм соціалізації, показником якої є система ціннісних орієнтацій особистості. Як відзначає В.А.Ядов, формування ціннісних орієнтацій відбувається під впливом найближчих довколишніх. У бездоглядних підлітків у результаті впливу негативного мікросередовища відбувається руйнування позитивних норм, цінностей, замість яких засвоюються антисупільні норми і ціннісні орієнтації. Результати дослідження В.Н. Ослон, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, І.А. Фурманова свідчать про трансформацію ціннісно-сислової сфери в підлітків, позбавлених позитивного впливу сім'ї, та вказують на їх суперечливість, залежність від ситуативних впливів, орієнтацію на зовнішній контроль. Цим підліткам часто не вистачає чітких життєвих орієнтирів, здатності планувати своє майбутнє, уміння приймати обдумані рішення, для них властиві соціальна інфантильність, конформізм, перенесення відповідальності за своє життя на суспільство, домінування патерналістської позиції над власною активністю до самореалізації [9, 10].

Д.І. Фельдштейн відзначає, що в девіантних підлітків чітко виражені егоїстичні, суспільно-негативні, у тому числі аномальні, не властиві віковим потребам (наркотики, алкоголь, тяга до бродяжництва, схильність до ранніх статевих стосунків). В.В.Лунєв відзначає, що в бездоглядних підлітків спостерігається відсутність розвитку моральних, естетичних, пізнавальних, духовних потреб. Це позбавляє життя сенсу, створює невпевненість, мотивація доходить до вузькоситуаційних спонук миттєвого задоволення, які є сильнішими за мотив віддаленого майбутнього. Мотиваційна сфера бездоглядних підлітків зрушена від стійкого до ситуативного, від раціонального до емоційного, обмежена конкретною життєвою ситуацією, відсутністю бачення перспективи. Б.С. Братусь, Б.В. Зейгарник, А.Ю. Єгоров, Л.Б. Шнейдер відзначають, що викривлення мотиваційної сфери при різних формах девіацій призводить до зміни позицій, інтересів, цінностей особистості, також спостерігається зниження осмислення свого теперішнього, минулого і майбутнього [4], [12], [15].

Викладене вище дозволяє говорити про те, що бездоглядні підлітки характеризуються порушеннями в процесах планування та прогнозування свого життя, їх мотиваційна сфера обмежена конкретною життєвою ситуацією, відсутністю

бачення перспективи, життєві цілі зміщені в бік психологічного комфорту, миттєвих задоволень, споживання та наживи.

Підводячи підсумки сказаного вище, можна зробити такі висновки:

1. Порушення дитячо-батьківських стосунків, стан бездоглядності визначають загальну спрямованість розвитку особистості підлітка, надають умови для появи та вкорінення соціально негативних навиків. Вплив бездоглядності виявляється як на рівні соціально-психологічної структури особистості, особистості так і в особливостях взаємин підлітків з довколишніми, порушення сфери спілкування й поведінки.

2. Наслідки підліткової бездоглядності проявляються на трьох соціально-психологічних рівнях: а) особисто-діяльному: несформованість навчальної та трудової діяльності, трансформація соціально-психологічного ядра особистості; б) груповому: включення в групи асоціального характеру, специфіка визнаних ними норм і цінностей; в) суспільному: соціальна дезадаптація, ріст злочинності й алкоголізму неповнолітніх, криміналізація асоціальних підліткових груп.

3. Найбільш значимими наслідками підліткової бездоглядності на рівні особистості є деформація самосвідомості, формування неадекватної самооцінки, спотворення образу Я, суперечливість або асоціальність ціннісно-смыслових орієнтацій, незрілість емоційно-вольової та обмеженість мотиваційної сфер. Урахування даних особливостей розвитку особистості бездоглядних підлітків повині бути основою заходів їхньої соціально-психологічної реабілітації.

4. Вивчаючи особистість бездоглядних підлітків, необхідно відзначити, що зміни структурних компонентів особистості відбуваються не в усіх сферах відразу, це залежить від ряду чинників. У подальшому емпіричному дослідженні нами передбачається визначення типів підлітків відповідно до ступеню їхньої соціальної дезадаптації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей: Пер.с англ. – М.: Академ. проект, 2004. – 232 с.
2. Винникот Д.В. Семья и развитие личности: мать и дитя. – Екатеринбург: Литур, 2004. – 395 с.
3. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты. – М.: МПСИ, МОДЭК, 2004. – 464 с.
4. Егоров А.Ю., Игумнов С.А. Расстройство поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
5. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Смирнов С.Д. Подростки групп риска. – СПб.: Питер, 2005. – 336 с.
6. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов пед. Ун-тов и ин-тов/ Ред.-сост. В.С.Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
7. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт /Під ред. М.М.Коренева, І.С.Лебець, Р.О.Моїсеєнко. – К, 2003. – 239 с.
8. Оржеховська В.М., Виноградова-Бондаренко В.Є. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки /Навч. посібник. – К., 2004. – 172 с.
9. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
10. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
11. Прудников Б.П., Рыбалкина О.П. Профилактика непризорности, безнадзорности и наркомании среди несовершеннолетних. – М.: ЮНИТИ, 2004. – 447 с.
12. Фельдштейн Д.И. Психология развития человека как личности. – М.: МПСИ, МОДЭК, 2005. – 568с.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М.: Академ. проект, 2006. – 208с.
14. Шипицына Л.М. Дети социального риска и их воспитание. – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.
15. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Акаем. проект, 2005. – 336 с.

Подано до редакції 17.12.08

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню впливу стану бездоглядності на розвиток особистості підлітків, подано теоретичний аналіз наявних поглядів на дану проблему. Розкривається загальна спрямованість розвитку самосвідомості, ціннісно-мотиваційної та емоційно-вольової сфер бездоглядних підлітків.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению влияния состояния безнадзорности на развитие личности подростков, дан теоретический анализ существующих взглядов на данную проблему. Раскрывается общая направленность развития самосознания, ценностно-мотивационной и эмоционально-волевой сфер безнадзорных подростков.

SUMMARY

The article investigates the influence of neglect on personal development of teenagers; analyzes available ideas of the issue; reveals general trends in development of self-awareness, value, motivational, emotional and volitional spheres of neglected teenagers.

Ключові слова: бездоглядність, бездоглядні підлітки, соціально-психологічна дезадаптація, розвиток особистості,

самосвідомість, ціннісно-мотиваційна сфера, емоційно-вольова сфера.

Ключевые слова: безнадзорность, безнадзорные подростки, социально-психологическая дезадаптация, развитие личности, самосознание, ценностно-мотивационная сфера, эмоционально-волевая сфера.

Keywords: neglect, neglected teenagers, social and psychological disadaptation, personal development, self-awareness, motivational and emotional spheres.

Науковий керівник: д. психол. н., проф. Н.Ю. Максимова.
